

А.Ю. КРИМСЬКИЙ НА КАВКАЗЬКОМУ ФРОНТІ (1917 р.)

Перша світова війна, як відомо, охопила не тільки Європу, а й інші регіони світу. Вступ у 1914 році Туреччини у війну на боці Центральних держав неминуче втягнув у війну Близький Схід і басейн Чорного моря. Цим не могла не скористатися царська Росія, давня мрія якої “водрузить хрест на Святой Софие в Константинополе”, а заодно прихопити чорноморські протоки – Босфор і Дарданелли – одержала ще один шанс на здійснення, і таким чином було відкрито Кавказький фронт. На Західному фронті російську армію супроводжували з різних причин невдачі, зате на Кавказі вона досягла певних успіхів, зокрема й тому, що мала плацдарм в Анатолії, утримуючи під своїм контролем район Карса-Ардагана, який отримала в 1878 р. згідно з рішенням Берлінського конгресу після нещасливої для Османської імперії війни.

На початку 1916 р. російські війська перейшли на Кавказькому фронті у наступ і захопили такі важливі пункти, як Ерзерум, Трапезунд і Ерзінджан, тобто заглибилася на багато кілометрів у турецьку територію, окупувавши значні терени, що в давнину належали до Візантійської імперії. У тому числі турецький гарнізон було витіснено з відомого з історії міста – Трапезунда, центру одного з останніх візантійських державних утворень – Трапезундської імперії. Сам Трапезунд і прилегла територія були свідками багатьох історичних подій і зберігали багато пам'яток християнської цивілізації.

Тож російські вчені, насамперед візантологи, справедливо виявили занепокоєння у зв'язку з тим, що історичні і культурні пам'ятки великого значення для всієї світової культури, які опинилися під контролем російського військового командування, можуть загинути в ході воєнних дій. Вони через Російську академію

наук привернули увагу урядових кіл до такої ситуації і закликали негайно вжити необхідних заходів для збереження історичних і культурних пам'яток на окупованих російською армією територіях.

Російська академія наук прийняла рішення надіслати в Трапезунд спеціальну комісію, офіційним завданням якої було зареєструвати й охороняти від руйнації пам'ятки культури й історії, які могли постраждати внаслідок воєнних дій. Щодо інших планів російських наукового естеблішменту можна тільки здогадуватися.

На чолі комісії став відомий російський вчений-візантолог, багатолітній (1894–1917) директор Російського археологічного інституту в Константинополі академік Ф.І. Успенський (1845–1928). Комісію відряджали на невеликі терміни, в різному складі, але керівником завжди був акад. Ф.І. Успенський. Робота комісії розпочалася влітку 1916 року.

Сталося так, що у складі цих експедицій побували троє українських вчених, котрі вже на той час користувалися високим науковим авторитетом і повагою академічного співтовариства. Уже в першій групі разом з художником-фотографом В. Клуге прибув визначний знавець мистецької спадщини Візантії і всієї Передньої Азії, а також теоретик мистецтва Ф.І. Шміт (1877–1942). До революції 1917 р. в Росії і відразу після неї він працював у Києві і Харкові, а потім став директором Державного інституту історії мистецтв у Ленінграді. До складу комісії було включено ще одного визначного українського вченого – мистецтвознавця М.О. Макаренка (1877–1936), який 17 років пропрацював у Петрограді у всесвітньо відомому Ермітажі, був автором “Короткого путівника” цього музею (Петроград, 1916). Він прибув пізніше.

Професор Агатангел Юхимович Кримський до роботи в комісії був залучений як знавець турецької мови. Він прибув у Трапезунд разом зі своїм помічником, українським сходознавцем П.Н. Лозієвим 15 червня 1917 р.

Про своє відрядження акад. Ф.І. Успенський зробив у Російській академії наук кілька повідомлень і звіт¹, у яких досить детально описав діяльність кожного з членів комісії і зробив певні висновки та пропозиції. Слід зауважити, що акад. Ф.І. Успенський виявив себе об'єктивним і чесним ученим і відзначив, що воєнні дії не завдали такої шкоди пам'яткам історії і самому місту Трапезунду, як погроми і грабунки, спочатку спрямовані турками проти вірмен, а при наближенні російської армії – вірменами і греками проти турків, а довершили все російські солдати, коли фактично без бою увійшли в місто.

Комісії все ж таки вдалося припинити грабунок мечетей і взяти головніші з них під охорону, а рукописи і старовинні книги арабською і турецькою мовами були відправлені в Петроград, з тим щоб доля їх вирішувалася після війни.

Урамках звіту акад. Ф.І. Успенського був надрукований і звіт проф. А.Ю. Кримського (а також зовсім коротенький цілковито технічний звіт М.О. Макаренка)².

Не треба думати, що діяльність українського вченого-патріота обмежувалася тільки виконанням своїх прямих службових обов'язків. Про цю сторону його життя знаходимо свідчення очевидців, які зблизька спостерігали життя А.Ю. Кримського в Трапезунді.

Цілком природно, що серед царських вояків, які окупували Трапезунд та його околиці, була і значна кількість вихідців з України. Як і на фронтах західного театру воєнних дій, на Кавказькому фронті під впливом антицарської пропаганди з боку лівих сил солдати почали виявляти політичну активність. Не опинилися в стороні від цього руху й солдати-українці: вони заснували свою організацію – громаду, яка навіть почала друкувати свій орган – “Вісник української громади м. Трапезунду” – за редакцією Г. Хименка³. Трапезундська громада перебувала у зв'язку з іншими українськими групами, що виникли в різних місцях Закавказзя. Великий імпульс для її активізації дали

революційні події в Росії: відречення царя від престолу, розвал фронтів, створення Центральної Ради в Києві, українізація деяких полків, все яскравіше набувала сили ідея самостійності України, хоча й не завжди ясна.

Діяльність українців у Трапезунді була настільки активною, що саме в цьому місті з 29 жовтня по 4 листопада 1917 року відбувся Український військовий з'їзд, який, згідно з деякими даними, навіть видавав свій “Листок”.

Для дослідження цих подій велике значення має те, що їхні учасники залишили нам безцінні свідчення – свої мемуари, які було опубліковано вже після Другої світової війни, в умовах еміграції. Насамперед слід назвати дві публікації спогадів безпосереднього учасника подій у Трапезунді, пізніше – відомого вченого, історика і бібліографа Лева Биковського (1895–1992), що закінчив свої дні в м. Денвер, шт. Колорадо, США. Його перу належить дві книжки (українською мовою): “На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр.” (Вінніпег – Денвер, 1968)⁴ і “Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895–1918)” (Мюнхен – Денвер, 1969)⁵. Вийшли частинами також мемуари видатного діяча еміграції Василя Іваниса “Стежками життя. Спогади, I (На Кавказькому фронті)” (Буенос-Айрес, 1958). Були й інші матеріали. Зокрема, про трапезундські події згадав у своїй “Історії України, 1917–1923” видатний історик проф. Дмитро Дорошенко (1882–1951) (т. I, Нью-Йорк, 1954). З розвитком подій у Росії та Україні воєнні дії на Кавказькому фронті практично припинилися.

Згідно зі спогадами українців про перебування в Трапезунді у них залишилися позитивні враження про місцевих турків, вже хоча б тому, що, як писав Л. Биковський, “турки назагал є чесними людьми!”. Він же зафіксував у своїй книжці й такий епізод: коли ситуація змінилася і турецька армія почала вести наступ на Трапезунд, то українські солдати, які залишилися у місті, щоб уникнути кровопролиття, вирішили надіслати депешу турецькому командуванню про те, що в місті немає російських солдатів, є тільки українське військо, а воно з турками не воює і своєчасно від'їде в Україну. Одержали таку відповідь: “Туреччина з Україною не воює, а тому наступ

на Трапезунд припинено!”⁶ Через деякий час прибув пароплав і українці відплили на батьківщину.

Така, коротко, картина перебування українців у Трапезунді в роки Першої світової війни, яка стосується в основному військових справ.

Як зазначає у своїх спогадах Лев Биковський, професор А.Ю. Кримський, з яким він був знайомий і раніше, крім своїх досліджень у старовинних монастирях та мечетях, брав участь в українському житті. “В громаді, – пише він, – на моє прохання відбув кілька гутірок-доповідей з царини української історії й на поточні політичні теми з української точки погляду”⁷. “Просвітництвом” він займався і під час своїх прогулянок з автором мемуарів в околицях Трапезунда⁸. Л. Биковський пише: “Досліди Комісії провадилися, після тодішніх відомостей проф. А. Кримського, головню у двох напрямках: вивчення історії Трапезунду й краю (вілайету) на підставі ще існуючих пам’яток та зібрання різних писаних документів, зокрема в ділянці місцевих земельних відносин. Проф. А. Кримський брав участь у всіх працях комісії, але чомусь не був з того задоволений”⁹. А.Ю. Кримський цілком співчутливо ставився до місцевого мусульманського населення, всіляко засуджував вандалізм російських солдатів. Особливо це видно з того, як він поставився до турецьких офіційних і приватних архівних матеріалів, які вважав за необхідне також зберегти від знищення і зазіхань тих жителів міста, котрі не втекли з приходом російської армії і грабували майно втікачів. Йдеться про такі документи, як купчі, векселі, закладні, зобов’язання, розписки про одержання грошей і т.ін. А.Ю. Кримський писав: “Для мусульманського населення, що втекло, коли воно повернеться до Трапезунду, наш архів зробить незамінну послугу, принесе величезну користь, буде добродієм”¹⁰. Відомо, що відновлення майнових та інших прав без документів практично неможливе.

Л. Биковський зазначає, що документи, знайдені комісією, були складені у скрині, які мали “вивезти в Росію для науково-дослідчих цілей, говорив професор. Він був проти цього, бо населення, позбавлене цих документів, що свідчили про земельний уклад краю, потрапить у безладдя, з

якого будуть користати різні пройдисвіти... Взагалі скаржився професор, його в комісії використовували як знавця турецької мови, але зовсім не рахувалися з його думками. Я зрозумів тоді, чому професор не був задоволений зі своєї участі в працях комісії”¹¹.

У своєму звіті про роботу комісії влітку 1917 року акад. Ф.І. Успенський пише: “Професор Лазаревського інституту східних мов А.Ю. Кримський взяв на себе розбирання і опис рукописів, книг і архівних документів, зібраних в мечеті Орта-Хісар... член експедиції М.О. Макаренко – вивчення стін міста і Трапезундського акрополя”¹². У своєму звіті А.Ю. Кримський доповідав: “Якихось унікалів тут немає, а взагалі підібралася цінна рукописна колекція”¹³. Серед книг, як видно зі звіту, були історичні твори (Саадеддіна, Наіми, Солак-заде, Джевдета, Васифа), а також дивани поетів (Галіба, Ісмета, Набі, Нефі, Сюррурі, Шереф-ханім та ін.). Між іншим, була й книга віршів Мухіббі – так підписував свої поезії султан Сулейман Законодавець, чоловік добре відомої Роксолани. Робота була нелегкою, бо там були звалені в одну купу безліч різних паперів, панував, як писав А.Ю. Кримський, “беспроектний бумажний хаос”¹⁴.

На закінчення свого звіту він писав: “Із вдячністю ми маємо згадати трапезундських турків і представників благодійного закавказького мусульманського суспільства. Вони ставилися до нас із надзвичайною доброзичливістю”¹⁵.

Перебування А.Ю. Кримського, який був не тільки вченим, а також прозаїком і поетом, у Трапезунді залишило слід і в його поетичній творчості. Натхнений чудовою природою краю і визначними історичними пам’ятками, а також звістками про революційні події в Україні, він створив цикл віршів “В Трапезунті. Спомини з московської окупації 1917 р.”, який було опубліковано у 1918 році в журналі “Час”, а в 1922 р. – у його поетичній збірці “Пальмове гілля” (частина третя). При цьому Агатангел Юхимович зробив приписку: “Автора вислала до Трапезунту Російська Академія наук влітку 1917 року, щоб охороняти пам’ятки старовини проти вандалського хижацтва московської салдатні”¹⁶. Пізніше, у радянські часи, цього циклу повністю не публікували.

Звіт А.Ю. Кримського про його участь

у трапезундській комісії, опублікований в "Известиях Российской Академии наук" у 1918 році, був зафіксований у бібліографічному покажчику 1972 р.¹⁷, але залишився маловідомим, хоча відраження вченого в Трапезунд згадувалося К.І. Гурницьким у книгах "Кримський як історик"¹⁸ та "Агафангел Ефимович Крымский"¹⁹. Певне місце учас-

ті українського вченого в роботі трапезундської комісії РАН приділив проф. Г. Лозовик у своїй розвідці "Виучування Візантії в Радянській історичній науці", що мала вийти на початку 30-х рр. у збірці "Україна і Схід", але, як відомо, через політичну ситуацію ця збірка світу не побачила, хоча текст праці й зберігся в архіві (ф. 146345)¹.

¹ Сообщения и отчет академика Ф.И. Успенского о командировке в Трапезунд // Известия Императорской Академии наук. VI серия. – № 16. – Петроград, 1916; Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. Ф.И. Успенского // Известия Российской Академии наук. VI серия. – № 5. – Петроград, 1918.

² Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. Ф.И. Успенского // Известия Российской Академии наук. VI серия. – № 5. – Петроград, 1918. – С. 212–216, 219–220.

³ Зленко Г. Кримський, Лозієв, Хименко // Всесвіт. – 1991. – № 12. – С. 190–193.

⁴ Биковський Лев. На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. – Winnipeg – Denver, 1968.

⁵ Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду. Спомини (1895–1918). – Munich – Denver, 1969.

⁶ Биковський Лев. На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. – Winnipeg – Denver, 1968. – С. 114.

⁷ Биковський Лев. На Кавказько-турецькому фронті... – С. 61.

⁸ Там само. – С. 67.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 72.

¹¹ Там само.

¹² Отчет о занятиях в Трапезунте летом 1917 г. Ф.И. Успенского // Известия Российской Академии наук. VI серия. – № 5. – Петроград, 1918. – С. 214.

¹³ Там само. – С. 215.

¹⁴ Там само. – С. 212.

¹⁵ Там само. – С. 216.

¹⁶ Кримський А. Пальмове гілля. Частина III. – Київ: Час, 1922. – С. 1.

¹⁷ А.Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. – К.: НД, 1972. – С. 77.

¹⁸ Гурницький К.І. Кримський як історик. – К.: НД, 1971. – С. 26.

¹⁹ Гурницький К.І. Агафангел Ефимович Крымский. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – С. 79–80.